

SEMAIAN 22

MACHT EN MAJESTEIT

OPSTELLEN VOOR CEES FASSEUR BIJ ZIJN AFSCHIED
ALS HOOGLERAAR IN DE GESCHIEDENIS VAN INDONESIA
AAN DE UNIVERSITEIT LEIDEN

Onder redactie van

J. Thomas Lindblad en Willem van der Molen

Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië
Universiteit Leiden
2002

'LOGEN EN LASTER, GESTEUND DOOR GELD
EN ONBESCHAAMDHEID'

Landheer, ambtenaar en koning in de Tjiomas-affaire

H.W. van den Doel

Op maandag 24 mei 1886 publiceerde de *Nederlandsche Staats-Courant* een onheilspellend telegram van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, Otto van Rees. Het telegram was gericht aan het departement van Koloniën en handelde over enkele gebeurtenissen op het particuliere land Tjiomas in de afdeling Buitenzorg van de residentie Batavia. Een 'troep feestvierende inlanders' en de assistent-resident van Buitenzorg waren op woensdag 19 mei door een 'gewapende bende' aangevallen, waarna een dag later de resident van Batavia vergezeld door militairen de rust op het landgoed had hersteld. Hierbij waren 'ruim 50 dooden en gewonden' gevallen. De gouverneur-generaal voegde hieraan toe dat men in Batavia de onrust toeschreef aan de 'opdriving door den landheer van de lasten der opgezetenen van het land'.

Deze laatste mededeling viel bij verschillende lezers van de *Staatscourant* volledig verkeerd. In een ingezonden brief aan *Het Vaderland* van 25 mei verklaarde een zekere 'L.D.S.' dat de bewering dat de onrust op Tjiomas het gevolg zou zijn van het optreden van de landheer 'geheel bezijden de waarheid' was. Integendeel, de landheer zou rechtvaardig zijn en de bevolking op zijn landgoed altijd goed hebben behandeld. De onrust op Tjiomas had een andere oorzaak, namelijk 'de voortdurende opruïngen van den toenmaligen Assistent-Resident Burnabij Lautier' in combinatie met 'de handelingen van den tegenwoordigen aspirant-controleur van Buitenzorg D. van Rees' (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:19; *Onlusten* 1886:941-942). De laatste was niemand minder dan de zoon van de gouverneur-generaal. Niet de particuliere eigenaar van het landgoed Tjiomas was dus verantwoordelijk voor de onrust maar ambtenaren van het Binnenlands Bestuur, die zich schuldig

hadden gemaakt aan 'voortdurende opruïingen'. Het was het begin van een van de meest spraakmakende affaires uit de negentiende-eeuwse geschiedenis van Java: de Tjiomas-affaire. Wie had hierbij nu uiteindelijk gelijk? Gouverneur-generaal Van Rees, die in zijn telegram aan het ministerie van Koloniën bij voorbaat de landeigenaar verantwoordelijk stelde, of de schrijver van de ingezonden brief in *Het Vaderland* die ambtenaren van het Binnenlands Bestuur, onder wie de zoon van gouverneur-generaal Van Rees, aanwees als veroorzakers van de onrust? Of hadden de gebeurtenissen andere oorzaken?

De landheer

Sedert het bestuur van de Verenigde Oostindische Compagnie over Java bestonden er op het eiland zogeheten 'particuliere landerijen', grote gebieden die door het gouvernement verkocht waren aan particulieren. Welke de rechten en de plichten van de landeigenaren tegenover de op hun gebieden woonachtige bevolking waren, was lange tijd onduidelijk. Dit kon ook gezegd worden van de verhouding tussen de landeigenaren en het gouvernement, totdat in 1836 een 'Reglement voor de partikuliere landerijen, gelegen ten westen der rivier Tjimanoeck, op Java' werd afgekondigd, waarin een en ander omschreven stond. Uit het reglement kwam onder meer naar voren dat de landeigenaren meer dan louter grond in bezit hadden. In feite waren ze weinig minder dan feodale heren. Zo hadden zij de beschikking over de woeste gronden en waren zij bevoegd tot het heffen van een aandeel in de oogst of de opbrengst van de gronden die door de bevolking werden verbouwd. Ook hadden zij het recht iedere mannelijke opgezetene tussen de veertien en vijftig jaar 'tegen behoorlijke voeding' één dag per week verschillende herendiensten op te leggen, zoals de aanleg en het onderhoud van wegen en waterleidingen en het snijden van gras. De desa- en andere hoofden waren verder vrijwel volledig aan de landeigenaar ondergeschikt, werden ook door hem of op diens voordracht aangesteld en door hem bezoldigd (Reglement 1836; Van Delden 1911:34-50; Van der Kemp 1890).

Het landgoed Tjiomas werd in 1867 gekocht door Johann Wilhelm Edouard de Sturler. De 39-jarige nieuwe eigenaar stamde weliswaar uit een oude Zwitserse familie, maar was geboren en getogen in Nederlands-Indië. Zijn

vader was ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur geweest en had het gebracht tot resident van Banjoemas. Zelf koos hij aanvankelijk ook voor een ambtelijke carrière en werd hij in 1854 controleur der 3e klasse in Semarang. Lang zou hij het echter niet als ambtenaar uithouden. In 1860 verliet hij de rangen van het B.B. en trad hij als administrateur in dienst van de suikerfabriek Besito in de residentie Djepara. Hiermee behoorde hij plots tot een geheel andere categorie in de kolonie, die van de 'particulieren'. Het beviel hem uitstekend. Nog in 1860 werd hij mede-eigenaar van de suikerfabriek en begon hij fortuin te maken. Een nieuwe stap in zijn maatschappelijke loopbaan zette De Sturler in 1867, toen hij een bod uitbracht op het land Tjiomas (Kalff 1923:36-37; Von Czernicki 1892:27, 28, 29 en 30 september en 6 oktober).

Tjiomas, ofte wel 'Goudrivier', was prachtig gelegen aan de voet van de vulkaan de Salak ten zuiden van Buitenzorg. 'Rechts verheffen zich de toppen van den Gedee', zo schreef een bezoeker in 1872, 'van den Pangerango, van den Mandelawangi, een weinig lager spreidt zich het vruchtbare hoogland van Tjiceroa [lees: Tjiseroa] en Pondok-Gedee uit; vlak voor ons en op gelijke hoogte schemert door het geboomte het helder wit der huizen van Buitenzorg, en omstreeks 30 m. beneden ons stroomt, over een breede en steenige bedding, de Tji-Dani' (Van Diest 1872:23). In de jaren zestig wilden de toenmalige eigenaren, de erfgenamen van de voormalige gouverneur-generaal Merkus, van Tjiomas af, maar niet tegen iedere prijs. Een in 1864 uitgebracht bod van f 800.000 werd van de hand gewezen, ondanks dat dit volgens een taxatie de geschatte waarde van het landgoed was. Bij deze taxatie waren echter niet de mogelijkheden meegerekend die de verdere ontwikkeling van het landgoed met zich mee konden brengen. De eigenaren van Tjiomas vroegen dan ook niet minder dan f 1.500.000. Er bleek uiteindelijk slechts één gegadigde te zijn die bereid was een bedrag op tafel te leggen dat in de buurt van de vraagprijs kwam: De Sturler, die met succes het fabelachtige bedrag van f 1.400.000 bood. Hiervoor moest hij wel een hoge hypotheek nemen, maar zolang zijn suikerfabriek nog grote winsten genereerde, had hij voldoende tijd om de opbrengst van Tjiomas te laten toenemen (Von Czernicki 1892:6 oktober; Sol 1893:13-17).

De Sturler was nu landheer van Tjiomas en daarmee tegelijk een van de belangrijkste notabelen van het plaatsje Buitenzorg, de zetel van de gouverneur-generaal. In Buitenzorgse kringen werd hij al snel een graag geziene

gast, mede omdat hij – aldus een tijdgenoot – tegenover de kleine Nederlandse gemeenschap ‘een bonhomie en een guldheid’ tentoonspreidde waarmee hij iedereen voor zich innam. Een ‘hupsche, vriendelijke, aangename man’ was De Sturler, die ook eens de eer kreeg met zijn paarden en koetsen de gouverneur-generaal bij diens intrede Buitenzorg binnen te rijden (Uilkens 1886:39, 45). Uiteindelijk ontwikkelde hij zich tot een van de machtigste mannen in het Buitenzorgse, die nauwe contacten onderhield met de gouverneurs-generaal en in 1884 in de Nederlandse adelstand werd verheven. ‘Hij was in het Buitenzorgsche de tweede na den landvoogd’, zou de hoofdredacteur van *De Locomotief*, P. Brooshooft, later schrijven (Brooshooft 1887:1 juli). Het landgoed Tjiomas beheerde hij met twee van zijn vier zonen, J.W.E. en A.L. de Sturler, terwijl de echtgenoot van één van zijn twee dochters, de voormalige KNIL-officier E.P.C. ‘Paddy’ Sol, de functie van administrateur bekleedde. Sol was, althans volgens een tijdgenoot, ‘een jongmensch dat aan een helder verstand eene grote mate van kalmte paarde, grenzende aan cynisme in den meest hatelijke vorm’ (Von Czernicki 1892:27 oktober).

Op Tjiomas woonden in verschillende desa's zo'n 15.000 Soendanezen, bestuurd door elf desahoofden en vier districtshoofden. De politionele taken waren opgedragen aan een *tjamat*, die door De Sturler werd aangesteld en bezoldigd, maar onder toezicht van de assistent-resident van Buitenzorg stond (Reglement 1836: artikel 51, 53, 57). Tjiomas had de landheer veel geld gekost en het moest dan ook meer gaan opbrengen. Hiertoe vernieuwde De Sturler het contract dat zijn voorgangers met de lokale bevolking hadden gesloten.

Het nieuwe, door het gouvernement goedgekeurde contract uit 1869 hield onder meer in dat iedere volwassen man, tegen vrijstelling van zekere herendiensten, belastingen en de ‘tuinhuur’, op zijn erf 250 koffiebomen moest planten en onderhouden. De koffie moest vervolgens tegen een vastgestelde prijs aan de landheer worden geleverd. Teneinde de aanplant en het onderhoud van de koffiebomen te bevorderen, trok De Sturler enkele Indo-Europese opzieners aan. Ook thee, kina, nootmuskaat, foelie en kruidnagels werden door de nieuwe landheer aangeplant. Verder verplichtte hij de bevolking vijf achtereenvolgende dagen per vijf weken in zijn in de bergen gelegen koffietuinen te werken, in ruil voor ‘één kattie ongekookte rijst (bras) en één maatje zout per man per dag arbeid’. Tijdens de koffiepluk

moest de bevolking ook 'het benodigde aantal vrouwen en kinderen' naar de koffietuinen sturen om gedurende vijf dagen koffie te plukken of te sorteren. Rijst was en bleef echter het hoofdproduct van Tjiomas, waarvan de landheer jaarlijks een vijfde van de oogst als contingent verkreeg (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:9-16).

Het contract werd door de meerderheid van de bevolking 'vrijwillig' aangegaan, ondanks dat nu ook vrouwen en kinderen verplicht waren voor de landheer te werken en er aan de belangrijke heffing van de rijst niets was veranderd. Deze heffing was overigens niet een vijfde van de daadwerkelijke oogst ('*tjoekel*'), maar een van te voren vastgestelde hoeveelheid ('kontingent').¹ De Sturler had echter doeltreffende dwangmiddelen. Wie zich niet aan het contract onderwierp, werd verplicht zware herendiensten te verrichten en een hoge tuinhuur te betalen in de vorm van door de landheer vastgestelde heffingen op alle geteelde producten. Bovendien werd hij in de gaten gehouden en geïntimideerd door de *tjamat*, die beschikte over een uitgebreid familienetwerk dat hem op de hoogte hield van de ontwikkelingen op Tjiomas. Weigeraars werden soms ook voor het nietbetalen van enkele verschuldigde heffingen voor de landraad gedaagd en veroordeeld, waarna eventueel hun bezittingen werden verkocht.

Sommige bewoners gingen dit alles te ver. Er was op een gegeven moment zelfs sprake van een oploop van ca. 2000 personen die bij de assistent-resident van Buitenzorg de verbreking van het contract verlangden en zich beklaagden over 'de mishandelingen, hun door de koffie-opzieners aangedaan' (Sol 1893:18-36; Van Nunen 1886:5-24; Von Czernicki 1892:6, 7 en 13 oktober).² In het midden van de negentiende eeuw had de inheemse bevolking op Java ook nog de mogelijkheid te vertrekken uit een gebied waar het bestuur drukkend was, en enkele duizenden bewoners van Tjiomas kozen deze oplossing voor hun problemen met de nieuwe landheer (Von Czernicki 1892:13 en 14 oktober; vergelijk Adas 1992). De achterblijvers schikten

¹ Dit laatste was de landheer bij artikel 8 van het 'Reglement voor de partikuliere landerijen' toegestaan, met dien verstande dat artikel 9 van hetzelfde reglement 'de wijze van heffing, bekend onder den naam van padjak, zijnde eene vaste of voor meer dan een jaar, bepaalde afgave van de rijstvelden, berekend naar de uitgestrektheid derzelve, en zonder te letten op den min of meer voordeeligen staat van het gewas, op het oogenblik der heffing' uitdrukkelijk verbood.

² ARA: Gedrukte stukken, no. 17, assistent-resident van Buitenzorg Von Czernicki aan resident van Batavia De Munnick, 26 juni 1886 ('Rapport-Van Rees').

zich in hun lot. Was De Sturler tegenover de Europese gemeenschap hartelijk en gastvrij, op zijn landgoed liet hij zich volgens een tijdgenoot kennen als 'een overbiddelijke autocraat'. Op het uitbreken van de veepest reageerde hij als een moderne minister van Landbouw met het afmaken van de gehele veestapel van de inheemse opgezetenen, zonder enige vorm van schadeloosstelling (Von Czernicki 1892:18 oktober). De Sturler, zo concludeerde de hoofdredacteur van het *Soerabaiasch Handelsblad* in 1886, was 'een ambtenaar uit den gulden tijd van het kultuurstelsel, was op een school geweest, wier lessen hij hier toepaste: de landheer in 't groot had allures aangenomen van een landvoogd in 't klein' (Uilkens 1886:7-8, 39, 45-46).

De ambtenaar

De landvoogd in 't klein had in het Buitenzorgse uiteraard te maken met de echte landvoogd en vooral met diens plaatselijke vertegenwoordiger, de assistent-resident van Buitenzorg. De Sturler zorgde er altijd voor op goede voet met deze ambtenaar te staan, zo ook met de in januari 1884 aangetreden assistent-resident O.A. Burnabij Lautier. Zij ontmoetten elkaar regelmatig en er ontstond, aldus De Sturler, zelfs 'eene eenigszins vriendschappelijke verstandhouding tusschen beide familiën'. De assistent-resident kwam zo nu en dan 'onverwachts op het landhuis en bleef dan familiaar dejeuneeren onder de meest vriendschappelijke gesprekken' (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:5, 30).

Oscar Arend Burnabij Lautier had, toen hij in Buitenzorg werd aangesteld, reeds een turbulente carrière achter de rug. Hij was in 1839 in Padang geboren en had aan de Indische Instelling te Delft gestudeerd op het moment dat Eduard Douwes Dekker zijn *Max Havelaar* publiceerde. Of er nu bij dit laatste wel of niet een rilling door het land ging, de studenten van de Indische Instelling droegen Douwes Dekker bij een bezoek aan Delft letterlijk op handen (Fasseur 1995:23). Ook Burnabij Lautier was gegrepen door de *Max Havelaar*, en toen hij in 1863 als jeugdig ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in de zelfstandige afdeling Krawang werd geplaatst, kreeg hij het onmiddellijk aan de stok met de plaatselijke assistent-resident jhr. W.K.L. van Hogendorp, die als president van de landraad enkele van

diefstallen verdachte Javanen rottingslagen had gegeven om hen een bekentenis af te dwingen.¹

Van Hogendorp was niet de laatste assistent-resident die door het optreden van Burnabij Lautier in moeilijkheden kwam. In 1867 gebeurde dit in de afdeling Grisee van de residentie Soerabaja met W. Castens, die al bijna tien jaar als assistent-resident in het regentschap functioneerde. Vrijwel onmiddellijk nadat Burnabij Lautier in het regentschap was aangekomen, stuurde hij spionnen erop uit om hem inlichtingen te verschaffen over eventuele misstanden. Het bleek dat de inheemse bevolking gedwongen werd woningen te verplaatsen en vruchtbomen te kappen voor de aanleg van wegen. Informatie over deze misstanden stuurde de controleur overigens niet alleen aan het hoofd van gewestelijk bestuur, de resident van Soerabaja, maar ook aan de Semarangse krant *De Locomotief*. Dit blad publiceerde op 7 oktober 1867 onder de titel 'Een ergerlijk voorval in Oost-Java' de eerste van vier artikelen over de misstanden in Grisee (Bescherming 1867; Ergerlijk voorval 1867; Griseesesche schandaal 1867). Uiteindelijk werd na een officieel onderzoek, waarin werd vastgesteld dat de bevolking inderdaad gedwongen was geweest haar desa's af te breken en te herbouwen en vele dagen per jaar te helpen met de aanleg van wegen, assistent-resident Castens ontslagen.² Over het eigenmachtige optreden van Burnabij Lautier was het gouvernement echter ook niet geheel tevreden, maar aan diens 'onvoegzame houding' kon stilzwijgend worden voorbijgegaan, omdat hij 'inderdaad eene nuttige daad aan de Regeering en bevolking' had bewezen.³

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 5978, Verbaal 30 september 1865, lt. X14, arrest van het Hoogerechtshof van 1 december 1864; advies van de Raad van Nederlands-Indië, 13 januari 1865; gouverneur-generaal Sloet van de Beele aan minister van Koloniën Fransen van de Putte, 1 februari 1865.

² ARA: Koloniën, inv. no. 7455, gouvernementsbesluit 14 januari 1868, no. 18.

³ ARA: Koloniën, inv. no. 7479, gouvernementsbesluit 25 januari 1869, no. 12. Achteraf werden nog grotere vraagtekens geplaatst bij het optreden van Burnabij Lautier. Toen de nieuwe resident van Soerabaja, S. van Deventer Jsz., in mei 1868 aantrad, verwachtte hij een bevolking te zullen aantreffen die 'onder den druk van heerendiensten en belastingen zeer diep gebogen' ging. De berichten van Burnabij Lautier deden immers weinig anders vermoeden. De werkelijkheid was volgens Van Deventer echter anders. Verder bleek Burnabij Lautier slechts zes maanden daadwerkelijk als controleur in Grisee te hebben gediend, zodat het voor hem onmogelijk moest zijn geweest zich exact op de hoogte te stellen van de lokale bestuurlijke toestanden. Desondanks had hij zich 'met een driestheid

Burnabij Lautier werd in mei 1869 overgeplaatst naar de afdeling Grobogan in de residentie Semarang. Ook hier kon hij het niet laten Max Havelaar te spelen: Hij rekruteerde enkele spionnen om daarmee de handelingen van de inheemse hoofden na te gaan. Tevens stimuleerde hij de bevolking klachten in te dienen, allemaal met het doel de in zijn ogen knevelende hoofden te kunnen ontslaan. Hiernaast zocht hij wederom steun bij de Semarangse pers, met name bij de hoofdredacteur van *De Locomotief*, C.E. van Kesteren, die een kritische houding tegenover het Binnenlands Bestuur niet schuwde. Burnabij Lautier speelde Van Kesteren gegevens toe die hem in staat stelden op 22 maart 1870 een artikel te publiceren over de ronduit slechte toestand in de gevangenis van Grobogan, waar 215 Javanen waren 'bijeengejaagd', terwijl er officieel slechts ruimte was voor 34 gevangenen (Van Kesteren 1870).¹

De activiteiten van Burnabij Lautier bedreigden vooral de positie van de lokale inheemse hoofden en daarmee de rustige rust in de afdeling, dit tot ergernis van resident Van de Poel, die op 5 april 1870 zijn persoonlijke vriend gouverneur-generaal Mijer verzocht zijn lastige controleur naar elders over te plaatsen, hetgeen gebeurde.² Burnabij Lautier had hier echter weinig zin in en liet zich benoemen tot controleur bij de Dienst voor de Statistieke Opname van Java. Hij kreeg voor alle zekerheid de opdracht zich 'ten strengste te onthouden van alle inmenging in bestuurszaken'.³

Burnabij Lautier liet zich echter niet tegenhouden met de situatie in Semarang te bemoeien, mede omdat hij de hem ongunstig gezinde resident Van de Poel het leven zuur wilde maken. Hij benaderde zijn vrienden bij de Semarangse pers en leverde allerlei gegevens voor enkele venijnige artike-

zonder voorbeeld' een oordeel over het handelen van assistent-resident Castens aangemeten. Helaas was volgens Van Deventer het onderzoek van Fitz Verploegh en Sijthoff niet met 'de ernst en scherpzinnigheid, welke het onderwerp vorderde' uitgevoerd, met alle gevolgen van dien. Duidelijk moest echter zijn, zo waarschuwde de resident in mei 1870, dat controleur Burnabij Lautier 'in hooge mate partijdig' was geweest en dat veel van zijn beschuldigingen overdreven waren. ARA: Koloniën, inv. no. 6022, Verbaal 1 december 1871, lt. U20bis, resident van Soerabaja Van Deventer aan gouverneur-generaal Mijer, 31 mei 1870.

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 6022, Verbaal 1 december 1871, lt. U20bis, Nota van verdediging, 24 juni 1871.

² ARA: Koloniën, inv. no. 6022, Verbaal 1 december 1871, lt. U20bis, directeur Binnenlands Bestuur Levyssohn Norman aan gouverneur-generaal Mijer, 22 juni 1870.

³ ARA: Gedrukte stukken, no. 62, gouvernementsbesluit 21 juli 1870.

len in *De Locomotief* en de *Samarangsche Courant* (Een uit velen 1870; Familie-regering 1871; Schijnvertoon 1871; Samarangs resident 1871). 'Lautier heeft een talent van zaken te verdraaijen, die waarlijk eene betere zaak waardig is', klaagde resident Van de Poel in een brief aan gouverneur-generaal Mijer. 'Als een speurhond gaat hij zaken zoeken, en vindt hij iets, waar een glimp van kwaad aan te brengen is, dan is hij de eerste om daarvan misbruik te maken.'¹ Over de gang van zaken werd Burnabij Lautier in juni 1871 verhoord en nadat de aap uit de mouw was gekomen, was het oordeel van de directeur van Binnenlands Bestuur duidelijk. De controleur was door zijn 'door alles heenschmerende verlangen zich zelven op een voetstuk te plaatsen als volksbeschermer' ongeschikt voor zijn functie.² Burnabij Lautier werd daarom uit de rangen van het Binnenlands Bestuur verwijderd in afwachting van een plaatsing in 'eene administratieve betrekking, waarin hij van ambtswege aan alle bestuursdaden vreemd blijft'.³

Burnabij Lautier zou tot februari 1873 bij de Dienst voor de Statistieke Opname van Java blijven werken. In die maand kreeg hij wegens ziekte toestemming naar Nederland te vertrekken voor een verlof van twee jaar. Pas op 20 november 1875 werd hij opnieuw door het Nederlands-Indische gouvernement in een ambtelijke functie benoemd. Blijkbaar waren zijn tot zoveel opschudding leidende activiteiten uit de jaren zestig vergeten. Burnabij Lautier werd namelijk weer benoemd bij het Binnenlands Bestuur en wel tot controleur der 1e klasse met als standplaats Banjoewangi.⁴ Het verblijf van meer dan twee jaar in Nederland hadden hem milder gemaakt. Zijn carrière zou daarom heel wat minder rijk aan incidenten zijn dan vóór zijn verlofperiode. In november 1877 volgde zijn bevordering tot assistent-resident van Ngawi in de residentie Madioen. Het Multatuliaanse vuur in hem bleek in deze standplaats gedoofd. Zo trad hij pas na twee jaar op tegen de falende plaatselijke officier van gezondheid, F. Rogier, die weigerde naar zieke gevangenen om te kijken. Het leverde Burnabij Lautier een

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 6021, Verbaal 25 oktober 1871, lt. C18, brief resident van Semarang Van de Poel aan gouverneur-generaal Mijer, 21 april 1871 en directeur Binnenlands Bestuur Levyssohn Norman aan gouverneur-generaal Mijer, 20 mei 1871.

² ARA: Koloniën, inv. no. 6022, Verbaal 1 december 1871, lt. U20bis, directeur Binnenlands Bestuur Levyssohn Norman aan gouverneur-generaal Mijer, 8 augustus 1871.

³ ARA: Gedrukte stukken, no. 120, gouvernementsbesluit 1 oktober 1871, no. 5.

⁴ ARA: Koloniën, inv. no. 7640, gouvernementsbesluit 20 november 1875, no. 26.

ontevredenheidsbetuiging op waarin diens late handelen slechts werd verklaard uit 'inmiddels ontstane persoonlijke tegeningenomenheid'.¹ In maart 1881 werd Burnabij Lautier overgeplaatst naar Soekaboemi in de Preanger Regentschappen, om op 8 januari 1884 te worden benoemd tot assistent-resident van Buitenzorg.²

*De koning*³

In zijn nieuwe standplaats Buitenzorg werkte Burnabij Lautier letterlijk op een steenworp afstand van het paleis van de gouverneur-generaal. Vanaf 11 april 1884 was dit Otto van Rees, die na een lange ambtelijke en politieke carrière was benoemd tot landvoogd. Hij was een liberaal, maar wel binnen de grenzen van de koloniale werkelijkheid. Zo was hij voorstander van de invoering op Java van het individueel grondbezit en stond hij de afschaffing van de onbetaalde diensten aan de Javaanse hoofden voor, naast de afschaffing van de rotanstraf, de zogeheten poenale sanctie, en de verplichte suikerrietaanplant door de bevolking. Ook wilde hij het Binnenlands Bestuur hervormen door onder meer de cultuurprocenten af te schaffen. Dit alles mocht echter niet ten koste gaan van het Indisch batig slot voor het moederland, zodat Van Rees ook een voorstander was van de verhoging van de belastingen, hetgeen ook de invoering van allerlei heffingen voor de tot dan toe vrijwel niets aan belasting betalende Europese bevolking van Nederlands-Indië betekende. Gedurende tal van jaren zou Van Rees trachten deze ideeën uit te voeren, waarbij hij veel vijanden zou maken, ook al door zijn soms arrogante optreden, dat mede ingegeven was door zijn grote kennis van zaken en zijn steeds langere staat van dienst.

In 1873 was Van Rees benoemd tot vice-president van de Raad van Indië, op een moment dat de oorlog in Atjeh en de teruglopende inkomsten van het Cultuurstelsel het Nederlands-Indische gouvernement in financiële problemen hadden gebracht. Van Rees zou er in zijn nieuwe functie alles aan doen de gouvernementssuitgaven in de hand te houden, daarbij gesteund

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 7753, gouvernementsbesluit 9 juli 1880, no. 46.

² ARA: Koloniën, inv. no. 7769, gouvernementsbesluit 9 maart 1881, no. 4 en gouvernementsbesluit 8 januari 1884, no. 29.

³ Deze paragraaf is voornamelijk gebaseerd op Fasseur 1997:113-151.

door één van zijn protégés, de hoofdinspecteur van financiën, J.P. Sprenger van Eyk. Ook probeerde hij de belastingen te verhogen, waarbij hij de inheemse bevolking ontzag – ‘die stakkers betalen in geld en arbeid al genoeg’ – maar vooral de Europeanen aansloeg. Het leverde Van Rees een slechte naam op bij de Europese bevolking; de bekende journalist P.A. Daum verklaarde zelfs hem te haten ‘met een bijzonder intieme haat’ (Termorshuizen 1988:234).

Begin 1878 nam Van Rees ontslag als vice-president van de Raad van Indië om zich met een aanzienlijk Indisch pensioen van f 12.000 per jaar in Den Haag te vestigen. Nog in hetzelfde jaar echter werd hij door liberale kiezers tot lid van de Tweede Kamer verkozen. Na enige maanden als minister van Koloniën te hebben gediend, werd Van Rees in september 1880 voorzitter van de Tweede Kamer. Hij beperkte zich niet tot het voorzitten van de vergaderingen, maar hield zich actief bezig met de koloniale politiek. Hij was mede verantwoordelijk voor de val van achtereenvolgens de ministers W. baron van Goltstein van Oldenaller en jhr. W.M. de Brauw, en zou uiteindelijk begin 1884 mede zorgen voor het aftreden van gouverneur-generaal F. s’Jacob. Van Rees maakte hiermee zelf de weg vrij voor zijn benoeming tot gouverneur-generaal. Deze benoeming had hij te danken aan minister van Koloniën ad interim A.W.P. Weitzel, die in Van Rees de man zag die een einde kon maken aan de problemen in Atjeh en tevens de Indische financiën weer op orde kon krijgen. Nadat aan Van Rees’ voorwaarde – de benoeming van Sprenger van Eyk tot minister van Koloniën – was voldaan, vertrok de 61-jarige nieuwe landvoogd naar de Oost, waar hij een vorstelijk inkomen van maar liefst f 160.000 per jaar zou gaan genieten.

Vooraf de ‘particulieren’ onder Europese inwoners van Nederlands-Indië zagen Van Rees – de man die verantwoordelijk was voor de invoering van directe belastingen, had gezorgd voor de afschaffing van de poenale sanctie en zich nu als ‘liberaal’ tot gouverneur-generaal had laten benoemen door een conservatief kabinet – bepaald niet graag de Buitenzorgse troon bezetten. ‘Slechts één belang beheerscht!’, schreef Daum naar aanleiding van Van Rees’ benoeming: ‘zich van een groot-pensioen en een spaarpot van vijf ton in weinig jaren meester maken’. Dat tegelijkertijd Sprenger van Eyk was benoemd tot minister van Koloniën, stemde de goegemeente in de kolonie niet vrolijker. Daum noemde de laatste een ‘carrière-jager, wiens stelsel van *après nous le déluge* ons steeds met weêrzin vervulde’ (Termorshuizen

1988:189). Van Rees had door zijn invloedrijke positie in de Raad van Indië reeds veel eerder de bijnaam 'Koning Otto' gekregen, maar deze bijnaam leek nu toepasselijker dan ooit. De nieuwe gouverneur-generaal wist zich bij voorbaat verzekerd van een buitengewoon kritische pers. De Europese bevolking, die in de jaren tachtig ook nog eens gebukt ging onder de suikercrisis, verwachtte weinig van Van Rees. 'Op een verandering ten goede door onze Regeering durven wij niet hopen', schreef Daum, waaraan hij toevoegde dat Indië de nieuwe gouverneur-generaal 'zeer goed missen' kon (Termorshuizen 1988:280).

De Sturler tegenover Burnabij Lautier

Burnabij Lautier dankte zijn benoeming tot assistent-resident van Buitenzorg nog aan Van Rees' voorganger, s'Jacob. Het nieuwe hoofd van plaatselijk bestuur kreeg het vrijwel onmiddellijk aan de stok met enkele particuliere landeigenaren in zijn afdeling, vooral door hen met terugwerkende kracht een hogere belastingaanslag op te leggen. Tevens verlaagde hij op verschillende landerijen de tuinhuur en verminderde hij de omvang van de daar gangbare herendiensten. Ook ontsloeg hij *tjamats*. De meeste landeigenaren accepteerden uiteindelijk Burnabij Lautiers maatregelen (Brooshoof 1887:4 juli). Uitsluitend de beheerder van de landen Soekaradja, Tjiloea en Tanah-Baroe, C.H.F. Riesz, reageerde woedend en riep de hulp in van de gouverneur-generaal. Toen dit geen resultaat had, probeerde hij Burnabij Lautier zwart te maken – deze zou kettinggangers vooral gebruiken voor het onderhouden van het erf rondom de assistent-residentwoning – in één van zijn vele kritische brochures, *Le bon plaisir in stede van wet en recht*, dat in maart 1885 verscheen (Riesz 1885; vergelijk *Zaak-Tjiomas* 1887, I:92-98).

Ook de situatie op het landgoed Tjiomas hield Burnabij Lautier nadrukkelijk in de gaten. Hier was De Sturler als landheer overigens in grote financiële problemen gekomen. Door de suikercrisis aan het begin van de jaren tachtig waren de inkomsten die hij via zijn fabriek Besito altijd had verworven, sterk gedaald. De exploitatie van Tjiomas bracht nog steeds te weinig op en De Sturler zag zich genoodzaakt een tweede hypotheek te nemen. Deze hypotheek van f 150.000 werd hem verschaft door de Bataviase

Weeskamer en een jaar later overgenomen door de Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrenten (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:i). Duidelijk was ondertussen wel dat de opbrengst van Tjiomas nog verder moest toenemen, vooral door de inheemse bewoners meer en langer te laten werken in de koffietuinen en strikt de hand te houden aan de heffing van een deel van de rijstooft.¹ Wat dit laatste betekende, werd Burnabij Lautier bekend door de inlichtingen die zijn spionnen op Tjiomas verzamelden. Hierbij bleek onder anderen de *tjamat*, *raden* hadji Abdoelrachim, zich schuldig te maken aan allerlei onderdrukkende handelingen, waarbij hij gebruik maakte van zijn uitgebreide familienetwerk. Zelfs de zoon van De Sturler, Alphonse – 'Pon' voor zijn vrienden –, verklaarde dat hij de *tjamat* in het geheel niet vertrouwde.² Burnabij Lautier maakte er overigens tegenover De Sturler geen geheim van dat 'hem vele geruchten van knoeierijen en knevelarijen van de zijde van dien Tjamat waren ter oore gekomen' (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:6).

Op 27 januari 1885 besloot Burnabij Lautier de in zijn ogen slechte situatie op Tjiomas aan te pakken. Hij arresteerde de *tjamat* en sloot hem 'in de boei' te Buitenzorg op met de mededeling dat hij een 'aartsknoeier' zou zijn. Tegenover de resident van Batavia verklaarde Burnabij Lautier dat hij hadji Abdoelrachim 'de hoeksteen' achtte van 'een geheel stelsel van willekeur, en onderdrukking van de bevolking van Tjiomas door diens landeigenaar'. Lang had het bestuur de zaken op Tjiomas zijn beloop laten gaan, nu was het tijd om in te grijpen. 'De tjamat van Tjiomas met den geheelen aanhang van invloedrijke familieleden, die, in bondgenootschap met den heer jhr. J.W.E. de Sturler, Tjiomas onderdrukte, zal weldra tot de geschiedenis behooren', zo beloofde Burnabij Lautier. 'En dan zal die landheer met zijn zoon, die de bevolking met daarenboven jeugdigen overmoed (bij voorbeeld de voorbijgangers sloeg, die hem niet groetten) behandelt, en zich alles veroorloofd waant, alleen staan tegenover een bevolking, die nu zwijgend, reikhalzend uitziert, naar den uitslag van den ongekenden strijd van

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 17, assistent-resident van Buitenzorg Von Czernicki aan resident van Batavia De Munnick, 26 juni 1886 ('Rapport-Van Rees').

² ARA: Gedrukte stukken, no. 6, assistent-resident van Buitenzorg Burnabij Lautier aan resident van Batavia, 15 maart 1885.

haar machtigen en door hooge connectiën gesteunden landheer met het bestuur' (Von Czernicki 1892:19 oktober).¹

De Sturler was door het optreden van de assistent-resident beroofd van zijn machtigste inheemse bondgenoot en liet het er niet bij zitten. Het was het begin van een langlopend conflict tussen de landheer en de assistent-resident. Aanvankelijk dacht de landheer gemakkelijk zijn gelijk te kunnen halen. *Tjamat* Abdoelrachim was namelijk lid van het Omgaand Gerecht en kon als zodanig uitsluitend na machtiging van de gouverneur-generaal gearresteerd worden. Van een dergelijke machtiging was bij het optreden van Burnabij Lautier geen sprake. De laatste moest hem dan ook weer vrijlaten, hetgeen hij overigens slechts deed nadat hij hem 'zonder eenige verzorging meer dan 24 uur' had opgesloten. 'Wacht maar, ik zal het land Tjiomas wel in opschudding brengen', voegde de assistent-resident de *tjamat* bij zijn vrijlating toe. Twee dagen later, op 30 januari, besloot Burnabij Lautier de *tjamat* simpelweg te ontslaan. De Sturler werd gevraagd een opvolger aan te wijzen (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:35, 55).

Voor De Sturler was hiermee de maat vol. Was het ontslag van de inheemse hoofden en het politiepersoneel niet voorbehouden aan de landheer? Hij besloot over het gedrag van Burnabij Lautier zijn beklag te doen, niet bij diens superieur, de resident van Batavia, maar onmiddellijk bij de gouverneur-generaal in hoogsteigen persoon. Men was landvoogd in 't klein of men was het niet, moet hij gedacht hebben toen hij zich op 8 maart 1885 tot de landvoogd wendde. In zijn verzoekschrift verzuimde hij niet de gouverneur-generaal er fijntjes aan te herinneren dat Burnabij Lautier in 1870 en 1871 door het gouvernement ongeschikt was bevonden te dienen bij het Binnenlands Bestuur (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:37-38). Ondertussen liet De Sturler zijn *tjamat* functioneren alsof er niets aan de hand was.

Nu het Burnabij Lautier niet gelukt was de *tjamat* daadwerkelijk te verwijderen, was de positie van De Sturler op Tjiomas voorlopig onaangetaast. Nog steeds beschikte de landheer over een door Abdoelrachim beheerst netwerk van informanten en andere handlangers dat, indien nodig, de opgezeten en kon dwingen zich aan hun verplichtingen te houden. De assistent-resident liet het er echter niet bij zitten. 'Waar ik voor strijd dat is voor het goede, 17 jaren lang vertrapte recht!', schreef hij in april aan de resident

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 6, assistent-resident van Buitenzorg Burnabij Lautier aan resident van Batavia, 15 maart 1885.

van Batavia, 'tegen misbruiken, die loodzwaar drukken op eene verarmde bevolking! Ik doe dat met overtuiging dat deze strijd vruchten zal dragen voor den toekomst, ook buiten Tjiomas, voor meer dan een half miljoen menschen!'¹

Burnabij Lautier besloot maatregelen te nemen om de positie van de landheer te ondergraven. De assistent-resident werd hierbij ook steeds meer door een persoonlijke woede gedreven. 'De ambtenaar is opgegaan in den mensch', zou Brooshooft later schrijven, 'en wel in den hartstochtelijken, onverzoenlijke mensch' (Brooshooft 1887:8 juli). Zo bleef hij met behulp van spionnen klachten tegen De Sturler verzamelen en spoorde hij bewoners van Tjiomas aan te eisen dat de landheer of een van diens medewerkers persoonlijk aanwezig zou zijn bij het snijden van de rijst om de exacte *tjoeké*-heffing te bepalen – weliswaas een precieze manier om de belasting vast te stellen, maar voor de landheer praktisch onuitvoerbaar. Als politierechter sprak Burnabij Lautier vervolgens iedereen vrij die door de landheer werd beschuldigd niet of onvoldoende zijn plichten na te komen, terwijl enkele inheemse hoofden voor relatief lichte vergrijpen zware straffen kregen. Zo werd *mas ngabehi* Soerakasoema tot twee maanden dwangarbeid veroordeeld wegens het uitdelen van enkele klappen. In juni gaf Burnabij Lautier openlijk steun aan de bewoners van Tjiomas die hun contract met de landheer wilden opzeggen. Hij deed dit door enkele malen een groot aantal van hen op zijn kantoor in Buitenzorg te ontvangen, hun in het Maleis het reglement voor de particuliere landerijen van 1836 voor te lezen en hun een maand vrijstelling van iedere vorm van herendienst in het vooruitzicht te stellen indien zij hun contract met de landheer zouden opzeggen. Het opleggen van zware herendiensten bij wijze van drukmiddel was door het optreden van de assistent-resident niet meer mogelijk en uiteindelijk zouden ca. 1200 opgezetenen hun contract opzeggen, waarmee de exploitatie van Tjiomas De Sturler steeds meer hoofdbrekens ging kosten.²

Uiteraard was De Sturler woedend over het optreden van Burnabij Lautier én over het feit dat hij alsmaar moest wachten op de reactie van de

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 10, assistent-resident van Buitenzorg Burnabij Lautier aan resident van Batavia Hora Siccama, 7 april 1885.

² ARA: Gedrukte stukken, no. 50, officier van Justitie Veenstra aan procureur-generaal Van Goens, 7 september 1885.

gouverneur-generaal op zijn verzoekschrift van 8 maart. Vandaar dat hij besloot de landvoogd te bedelven onder een stortvloed van overigens door zijn schoonzoon Sol opgestelde brieven en verzoeken (Brooshoofd 1887:10 augustus). In een schrijven van 5 april beschuldigde hij Burnabij Lautier van 'onrustverwekking, opruiing, zoo door middel van spionnen als door eigen handelingen', wat geleid had tot 'grootte onrust onder hoofden en bevolking op zijn land'. Nadat hij ook op deze brief geen enkele reactie had ontvangen, ging hij naar Batavia om zich in gezelschap van notaris H.J. Meertens naar het huis van de directeur van Binnenlands Bestuur, P.F. Wegener, te begeven waar hij persoonlijk het gouvernement aansprakelijk stelde voor alle schade die hij ten gevolge van het optreden van Burnabij Lautier zou lijden. De verbouwereerde directeur hoorde de landheer aan, maar reageerde verder niet. Op 9 en 20 april volgden weer drie verzoekschriften aan de gouverneur-generaal over de 'willekeruige, onwettige, opruiende en benadeelende handelingen' van de assistent-resident, waarin ook geklaagd werd over diens 'partijdige' optreden als politierechter. Vervolgens werden ook de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof, de directeurs van Binnenlands Bestuur en Justitie en de resident van Batavia voorzien van woedende brieven, waarin De Sturler ook zijn 'pijnlijke bevreesding' uitsprak over het feit dat gouverneur-generaal Van Rees, 'die met alles in groote trekken is bekend gesteld, genoemden assistent-resident in zijne ongeoorloofde en wetsverkrachtende handelingen rustig laat voortgaan'. In juni, juli en augustus volgden nog tal van verzoekschriften, die in steeds fellere bewoordingen Burnabij Lautier ervan beschuldigden onder de bevolking van Tjiomas 'opgewondenheid en een geest van verzet' te kweken. De landheer was overgeleverd 'aan de hartstochtelijke woede van zijn tegenpartij, den assistent-resident van Buitenzorg, die hem op de meest onbillijke en onwettige wijze zoveel mogelijk schade tracht te berokkenen' (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:59-60, 64-65, 80-81, 122-123, 138-139).

Het kan niet anders of gouverneur-generaal Van Rees moet door het voortdurende klagen van De Sturler zeer geïrriteerd zijn geraakt, mede door de onhebbelijke toon waarop de vele brieven waren gesteld. Pas op 14 augustus kreeg De Sturler – die over de beraadslagingen binnen het gouvernement nauwkeurig op de hoogte werd gehouden door zijn als 1e

commies op de Algemene Secretarie werkzame zoon J.E. de Sturler¹ – een officieel antwoord van de gouverneur-generaal waarin hem slechts werd meegedeeld dat hij moest wachten op de uitkomsten van een door de officier van Justitie in Batavia, W.C. Veenstra, ingesteld onderzoek naar de problemen op Tjiomas (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:149-150).

Deze mededeling zorgde voor nieuwe woede-uitbarstingen bij de landheer van Tjiomas en dus voor een nieuw salvo van verzoekschriften, waarin, in bedekte termen, nu ook de gouverneur-generaal werd beschuldigd Burnabij Lautier bewust de hand boven het hoofd te houden en 'aan zijne hartstochtelijke woede den vrijen teugel te vieren'. De toestand op Tjiomas werd ondertussen 'voortdurend meer onhoudbaar' door de 'opgewondenheid, de brutaliteit en de geest van verzet van de opgezetenen' en het feit dat de landheer nog steeds niet beschermd werd tegen 'de hartstochtelijke vijandige gezindheid, de wederrechtelijke en benadeelende handelingen van den assistent-resident van Buitenzorg' (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:150-153).

Officier van Justitie Veenstra had zijn rapport op 7 september gereed. Het was een zeer uitgebreid rapport geworden waarin zowel het ontslag van de *tjamat* van Tjiomas als het optreden van respectievelijk De Sturler en Burnabij Lautier werd behandeld. Wat de eerste kwestie betrof, concludeerde Veenstra dat de door de assistent-resident verzamelde bewijzen tegen de *tjamat* wel heel dubieus waren. Verklaringen van 'mensen van het verdachtste allooi' waren voor waar aangenomen en een deel van de grieven van de landheer tegen Burnabij Lautier waren dan ook terecht. Hierbij kon De Sturler slechts voor hooguit enkele overtredingen vervolgd worden. Veenstra achtte dit laatste echter niet raadzaam wegens 'de bestaande gisting op het land Tjiomas', zodat zijn lange rapport zonder heldere conclusie werd afgesloten.²

Hiermee lag de kwestie definitief op het bord van de gouverneur-generaal. Van Rees aarzelde. Het onderzoek van officier van Justitie Veenstra had te weinig opgeleverd om tegen De Sturler een strafvervolging in te stellen. Dit laatste speet hem zeer, zeker omdat hij wist dat de meeste klachten tegen de landheer van Tjiomas wel degelijk terecht waren. Het verslag van

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 6166, Verbaal 14 mei 1886, lt. T5, gouverneur-generaal Van Rees aan minister van Koloniën Sprenger van Eyk, 1 april 1886.

² ARA: Gedrukte stukken, no. 50, officier van Justitie Veenstra aan procureur-generaal Van Goens, 7 september 1885.

Veenstra had op Van Rees de indruk gemaakt 'alsof de officier van justitie er niet in geslaagd is zich op de hoogte te stellen van de toestanden op Tjiomas en van de verhoudingen tusschen inlandsche opgezetenen, landheer en openbaar gezag', zo schreef hij teleurgesteld aan de minister van Koloniën.¹ Van Rees besloot tot een compromis. Burnabij Lautier werd op 3 oktober benoemd tot resident van Bali en Lombok, zeker ook financieel een aanzienlijke promotie. Van f 600 per maand, ging hij nu f 1.000 verdienen, overigens in afwachting van een residentspositie op Java. Lang hoefde hij niet te wachten. Op 3 april 1886 volgde zijn benoeming tot resident van Bagelen, terwijl hij vier jaar later de prestigieuze positie van resident van Soerakarta kreeg. Burnabij Lautier zou hier in de nacht van 8 op 9 juni 1894 in het harnas sterven. Hij was toen 55 jaar oud.

Terug naar Van Rees' compromis in oktober 1885. Enkele dagen na Burnabij Lautiers benoeming tot resident van Bali en Lombok ontving De Sturler eindelijk het antwoord op zijn vele brieven en verzoeken. De klachten van de landheer van Tjiomas waren volgens het gouvernement 'voor een deel ongegrond' en voor een ander deel 'onvatbaar voor eene uitspraak van Regeeringswege'. Ook verdiende 'de heftige en aanmatigende toon' waarin vraagtekens waren geplaatst bij de goede trouw en het karakter van Burnabij Lautier, afkeuring en werd de landheer opgeroepen zich in de toekomst 'stipt te houden binnen den kring zijner door wettelijke voorschriften afgebakende rechten' en 'alle bevelen en opdrachten, door de daartoe bevoegde ambtenaren gegeven, nauwgezet op te volgen'. Daarmee kon De Sturler het doen (*Zaak-Tjiomas* 1887, I:159-160, 162-164).

De opstand op Tjiomas

Burnabij Lautier werd als assistent-resident van Buitenzorg opgevolgd door M.C.H.G. Coenen. Uiteraard was de inheemse bevolking van Tjiomas onaangenaam verrast door het vertrek van Burnabij Lautier, in wie zij de beschermer van haar belangen had gezien. In de laatste maanden van 1885 bleef het rustig op het landgoed, maar dat had meer te maken met de afwachtende houding die de bewoners aannamen dan met een eventuele

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 47, gouverneur-generaal Van Rees aan minister Sprenger van Eyk, 12 augustus 1885.

verlichting van de door de landheer uitgeoefende druk. Sterker nog: om alle bewoners van Tjiomas weer in het gareel te krijgen sleepte De Sturler honderden van hen voor de landrechter, legde hij zware herendiensten op en nam hij buffels af om ze vervolgens weer aan de bevolking te verhuren. Vooral de voormalige KNIL-officier Sol trad hard tegen de bevolking op (Von Czernicki 1892:3 november).

Uiteindelijk bleken in Buitenzorg zowel de lokale hoofdpanghoeloe, *raden* hadji Mansoer, als aspirant-controleur D.F.W. van Rees (de 22-jarige zoon van de gouverneur-generaal), bereid de bevolking van Tjiomas met raad en daad bij te staan. Beiden adviseerden de bewoners onder meer een *tjoeké*-heffing te vragen in plaats van het contingent op te brengen en verklaarden tevens dat degenen die door Burnabij Lautier waren vrijgesteld van herendiensten, dit ook in de toekomst zouden zijn. Uiteindelijk sloot assistent-resident Coenen zich bij de houding van Mansoer en Van Rees aan en stond het Binnenlands Bestuur in Buitenzorg weer op dezelfde wijze tegenover de landheer van Tjiomas als ten tijde van Burnabij Lautier. De heffing van de tuinhuur in natura werd door Coenen verboden en van het weigeren van het verrichten van herendiensten beschuldigde opgezetenen van Tjiomas werden vrijgesproken (vergelijk Sol 1887:134-139).

Op dinsdag 23 februari werd Tjiomas plots opgeschrikt door een moord. Het betrof hier niemand minder dan *tjamat* Abdoelrachim – dezelfde die Burnabij Lautier nog de 'hoeksteen' had gevonden van het stelsel van onderdrukking op het landgoed. Hij werd door een zekere Apan neergestoken. Het onderzoek naar de moord werd opgedragen aan de assistent-resident van de politie te Batavia, E.L. von Czernicki, en aan assistent-resident Coenen. Na enkele getuigen te hebben verhoord, rapporteerden zij op 14 maart dat Apan tot zijn daad was gekomen 'in een toestand van wanhoop waarin hij gebracht was door kort te voren ondervonden onbillijke bejegeningen' van de zijde van de landheer en diens vertegenwoordigers. Von Czernicki en Coenen doelden hierbij vooral op de extreem hoge tuinhuur die Apan moest betalen omdat hij het contract van 1869 had opgezegd. Aangezien hij 'zich niet langer wilde bukken onder het juk dat hem werd opgelegd' was hij van Tjiomas vertrokken, om op 19 februari als een geheel ander mens terug te keren. Apan meende nu een 'door Allah gezonden onsterfelijken Imam Mahdi' te zijn. Door *tjamat* Abdoelrachim liet hij zich dan ook niet meer tot de orde roepen, met alle gevolgen van dien.

Uiteindelijk werd Apan op 24 februari door twaalf politiekogels doorzeefd (Von Czernicki 1892:4 november).¹

De visie van Von Czernicki en Coenen dat de 'eenige oorzaak' van de moord op de *tjamat* was gelegen in de 'meer dan onhoudbare toestand' die op Tjiomas bleek te bestaan, werd uiteraard in het geheel niet gedeeld door De Sturler en zijn schoonzoon Sol. Zij noemden het optreden van Apan een 'amokpartij'; de moordpartij zou slechts door religieuze motieven zijn geïnspireerd (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:7-11).

Tussen enerzijds De Sturler en Sol en anderzijds het Binnenlands Bestuur zou het niet meer goed komen. Na de moord op de *tjamat* bleven de conflicten over tuinhuurovereenkomsten en herendiensten voortduren, terwijl assistent-resident Coenen weigerde in te stemmen met De Sturlers voordracht voor een *tjamat* met als argument dat deze een te 'nauwe familie-relatie' met de omgebrachte Abdoelrachim had (*Zaak-Tjiomas* 1887, II: 2). Hierbij werd Coenen gesteund door de resident van Batavia, H.W.F. Hora Siccama, die ook van mening was dat het benoemen van een familielid van de vermoorde *tjamat* 'meerdere ontevredenheid onder de opgezetenen' zou veroorzaken. Volgens Hora Siccama vereiste de 'economische toestand van het land Tjiomas' de zo spoedig mogelijke plaatsing van 'een inlandsch hoofd voor de uitoefening der politie' die door het gouvernement benoemd en bezoldigd zou worden.² Het was een opvatting waarmee gouverneur-generaal Van Rees van harte kon instemmen.³ Op 21 april publiceerde het *Staatsblad van Nederlands-Indië* daarom een besluit waarin de artikelen van het reglement van 1836 over het benoemen door de landheer van inheemse hoofden buiten werking werden gesteld. Hierdoor was ook de benoeming van het hoofd dat verantwoordelijk was voor de politie op Tjiomas, een zaak van het Binnenlands Bestuur geworden (*Staatsblad van Nederlands-Indië* 1886, no. 79).

Van Rees' hoop met de benoeming van een assistent-demang voor politie de rust op Tjiomas te kunnen handhaven, bleek al snel ijdel. Op 19 mei zouden de spanningen op Tjiomas zich namelijk in alle hevigheid ontladen.

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 16, verslag van de resultaten van het onderzoek ingesteld inzake het voorgevallene op het land Tjiomas op 22, 23 en 24 februari 1886.

² ARA: Koloniën, inv. no. 3970, Verbaal 12 juli 1886, no. 15, resident van Batavia Hora Siccama aan gouverneur-generaal Van Rees, 20 maart 1886.

³ ARA: Koloniën, inv. no. 3970, Verbaal 12 juli 1886, no. 15, algemeen secretaris Bergsma aan Raad van Indië, 17 april 1886.

Een door de landheer voor de inheemse bevolking georganiseerd feest werd overvallen door zo'n veertig man met witte doeken om het hoofd. Onder het roepen van 'heilige oorlog' werden vier feestvierders met de klewang afgeslacht, waarna bij het koffie-etablisement Gadok op het landgoed stellingen werden ingenomen. J.W.E. de Sturler jr. riep onmiddellijk de hulp in van assistent-resident Coenen, die snel met enkele politieagenten poolshoogte kwam nemen. Na een aanval van de opstandigen volgde echter een chaotische vlucht met de assistent-resident in een hoofdrol. 'De assistent-resident, snel te paard willende stijgen, viel, omdat het zadel onder de buik van 't paard geraakte en moest te voet vluchten', aldus een getuige. 'Hij was echter niet in staat hard te lopen, en zou wellicht in handen gevallen zijn van de moordenaars, indien niet jhr. J.W.E. de Sturler jr. zijn paard had afgestaan en zelf te voet ware verder gegaan' (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:24).

De onbeholpen vlucht van assistent-resident Coenen en zijn politiemacht bracht op Tjiomas grote onrust teweeg. De resident van Batavia, O.M. de Munnick, restte niets anders dan met alle middelen het gezag en het prestige van het koloniaal bestuur te herstellen. Op 20 mei trok hij – nauwelijks hersteld van het 25-jarig huwelijksfeest van de president van De Javasche Bank, N.P. van den Berg, dat de gehele nacht van 18 op 19 mei had geduurd (De Munnick 1912:240) – met een peloton infanterie van het KNIL, samen met de Buitenzorgse politie, de assistent-resident, De Sturler en diens zoon 'Pol' en schoonzoon 'Paddy' naar het opstandige gebied. Hier kwam het tot een vuurgevecht dat de meeste opstandigen al snel deed vluchten. 'Slechts enkelen bleven staan tandakken', aldus een getuige, waarop de resident verklaarde dat die personen koste wat kost moesten worden neergeschoten, aangezien zij anders later 'heiligen en onkwetsbaren' genoemd zouden worden. Eén van de opstandigen bleek echter moeilijk te raken, ondanks de aansporing van assistent-resident Coenen: 'Ik loof f 10,- uit aan wien hem neerlegt.' Het leven van een Soendanees was Coenen blijkbaar niet zo veel waard, hoewel, toen succes uitbleef, de aanwezige KNIL-luitenant 'een fijn dineetje als ge hem neerlegt' in het vooruitzicht werd gesteld. Uiteindelijk mocht ook De Sturler jr. een poging wagen. 'Schiet goed raak', werd hem hierbij door Coenen meegedeeld (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:29). Toen de kruitdampen weer waren opgetrokken,

bleken drieëndertig opstandigen te zijn gedood en vierenvijftig gewond, waarvan acht dusdanig ernstig dat zij spoedig zouden overlijden.¹

Voor gouverneur-generaal Van Rees was de maat nu meer dan vol. Sterker nog: hij was woedend over de gang van zaken en over het feit dat het tot gewelddadigheden was gekomen. Dat De Sturler jr. had meegeschooten, achtte hij een schandaal. De weinig heldhaftige assistent-resident Coenen werd op 22 mei met onmiddellijke ingang uit zijn betrekking ontslagen en vervangen door Von Czernicki,² die tevens de opdracht kreeg een officieel onderzoek naar de gebeurtenissen op Tjiomas in te stellen. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de *patih* van Anjer, *raden* Penna, en aspirant-controleur Van Rees, de zoon van de gouverneur-generaal, die ook het uiteindelijke rapport zou schrijven (Sol 1888:72).

Dit rapport werd op 26 juni 1886 aan de resident van Batavia aangeboden. De zoon van de gouverneur-generaal concludeerde erin dat de opstand niet zozeer een godsdienstige achtergrond had alswel gericht was 'tegen den landheer van Tjiomas en tegen al degenen, die hem aanhingen'. De oorzaak van de onvrede lag in het contract van 1869 dat op Tjiomas het Cultuurstelsel 'in zijn meeste hatelijken vorm' had ingevoerd. De landheer eiste 'arbeid zijner bevolking gedurende verscheidene dagen in de bergen, op groote afstanden hunner woonplaatsen, eischte op diezelfde plaatsen de verplichte opkomst van vrouwen en kinderen, om, ver van hunne ouders of familieleden, gedurende meerdere dagen in de koffietuinen te werk te worden gesteld'. Verder liet hij erven volplanten met koffiebomen, 'niettegenstaande het hem bekend moet zijn geweest, dat de erven voor het meerendeel der bevolking het eenig middel van bestaan zijn'. Was het een wonder dat de bevolking van Tjiomas ontevreden was, zo vroeg de jeugdige Van Rees zich af? Hierbij kwam nog dat 'Pol' de Sturler en 'Paddy' Sol zich soms zo gewelddadig tegenover de bevolking gedroegen, dat velen slechts heil verwachtten van de dood of de verdrijving van de landheer en zijn handlangers. In zijn rapport memoreerde Van Rees de 'stijfhoofdigheid' en het 'haatdragend karakter' van Sol en de 'grootte mate van hardhandigheid' van De Sturlers zoon. Ook meende 'Pol' bijzondere rechten te hebben op de inheemse vrouwen van Tjiomas. Er was slechts één oplossing. Slechts één maatregel kon de rust op Tjiomas weer doen terugkeren, namelijk het, op

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 7900, gouvernementsbesluit 21 augustus 1886, no. 1.

² ARA: Koloniën, inv. no. 7894, gouvernementsbesluit 22 mei 1886, no. 3.

basis van artikel 47 van het regeringsreglement, vader en zoon De Sturler en schoonzoon Sol ontzeggen van een verder verblijf in West-Java.¹

Deze conclusie werd van harte ondersteund door procureur-generaal R. van Goens, die vader en zoon De Sturler en schoonzoon Sol vergeleek met 'Perzische satrapen en Oostersche despoten [...] wier eenig streven bestaat in het zich per fas ad ne fas verrijken ten koste van hunne ondergeschikten'.² Gouverneur-generaal Van Rees maakte op 21 augustus zijn maatregelen bekend. De Raad van Indië had hem geadviseerd uitsluitend 'Pol' en 'Paddy' te straffen, aangezien een verbanning van de landheer zelve 'het vuur der ontevredenheid, dat elders smeulen mocht', hier of daar zou kunnen doen ontvlammen. Er waren meer particuliere landerijen waar de bevolking het bepaald niet gemakkelijk had.³ Vandaar dat Van Rees besloot slechts 'de meest gehate elementen' van het land Tjiomas te verwijderen door jhr. A.L. de Sturler en E.P.C. Sol het verblijf in de afdeling Buitenzorg te ontzeggen.⁴ Landheer J.W.E. de Sturler kwam er vanaf met een ernstige waarschuwing (*Zaak-Tjiomas* 1887, II:103-104).

Het verwijderingsbesluit van 21 augustus 1886 was het begin van een geruchtmakende affaire die de gemoederen in Nederland en Nederlands-Indië nog lang zou bezighouden. De familie-De Sturler zorgde ervoor dat haar kant van het verhaal algemeen bekend werd, mede door de publicatie van het bijna 300 pagina's dikke *De zaak-Tjiomas door den landeigenaar toegelicht*, vol met officiële stukken, waarbij onmiddellijk opviel dat het gouvernement nauwelijks op de vele klachten van de landheer van Tjiomas had gereageerd. Uiteindelijk slaagden de De Sturlers erin een deel van de publieke opinie en enkele invloedrijke leden van de Tweede Kamer van hun standpunt te overtuigen, tot verbijstering van gouverneur-generaal Van Rees. Begin december 1886 schreef de laatste:

¹ ARA: Gedrukte stukken, no. 17, assistent-resident van Buitenzorg Von Czernicki aan resident van Batavia De Munnick, 26 juni 1886 ('Rapport-Van Rees'). Vergelijk Sol 1887:9-14 en ARA: Koloniën, inv. no. 4784, Verbaal 7 februari 1894, no. 31, D.F.W. van Rees aan gouverneur-generaal Pijnacker Hordijk, 27 april 1893.

² ARA: Gedrukte stukken, no. 45, procureur-generaal Van Goens aan resident van Batavia De Munnick, 12 juli 1886.

³ ARA: Koloniën, inv. no. 3995, Verbaal 1 oktober 1886, advies van de leden van de Raad van Nederlands-Indië J.H. Pannekoek en A. Pruijs van der Hoeven, 13 augustus 1886 en het advies van de Raad van Nederlands-Indië, 16 augustus 1886.

⁴ ARA: Koloniën, inv. no. 7900, gouvernementsbesluit 21 augustus 1886, no. 1.

'Dat deze personen op zulk eene wijze de opinie van een groot deel van het publiek hebben weten te winnen is naar mijn inzien wel een bewijs wat logen en laster, gesteund door geld en onbeschaamdheid, vermogen om het gevoel van eer en recht in het gemoed van velen te verstikken'.¹

In juni 1887 zou de Tweede Kamer vijf dagen achtereen over de Tjiomas-affaire debatteren, waarbij het optreden van Van Rees bepaald niet werd gesteund. Nadat ook minister van Koloniën Sprenger van Eyk steeds meer kritiek leverde op het besluit Sol en De Sturler jr. uit Buitenzorg te verwijderen, besloot de gouverneur-generaal op 11 januari 1888 zijn ontslag in te dienen.²

Slot

Wat waren nu de oorzaken van de Tjiomas-affaire geweest? Waarom was een schijnbaar eenvoudig conflict tussen een landeigenaar en een assistent-resident zo uit de hand kunnen lopen? Uiteraard kan hier gewezen worden op de diepe wederzijdse afkeer die er tussen particulieren en ambtenaren in Nederlands-Indië was ontstaan, een afkeer die door de Indische pers nadrukkelijk van argumenten werd voorzien (zie bijvoorbeeld Termorshuizen 1988:333). Zo werd gouverneur-generaal Van Rees, die zich als langdurig en invloedrijk lid van de Raad van Nederlands-Indië bij de 'particuliere' Europese bevolking impopulair had gemaakt door allerlei belastingmaatregelen te initiëren, door slechts weinig niet-ambtenaren in Nederlands-Indië vertrouwd en gewaardeerd. Aan de andere kant stonden ambtenaren als Burnabij Lautier die zich boven de particuliere inwoners van Nederlands-Indië verheven voelden en eigen verantwoordelijkheden hadden, onder meer met betrekking tot de bescherming van de inheemse bevolking. De invloed van Multatuli's *Max Havelaar* deed zich meer en meer voelen.

¹ ARA: Koloniën, inv. no. 6176, Verbaal 15 augustus 1887, lt. G11, gouverneur-generaal Van Rees aan minister van Koloniën Sprenger van Eyk, 4 december 1886.

² ARA: Koloniën, inv. nos. 6177-6178, Verbaal 3 december 1887, lt. L15, minister van Koloniën Sprenger van Eyk aan gouverneur-generaal Van Rees, 3 december 1887; Verbaal 6 januari 1888, lt. L, Sprenger van Eyk aan Van Rees, 5 januari 1888; Verbaal 13 januari 1888, lt. P, Van Rees aan Sprenger van Eyk, 11 januari 1888; Verbaal 1 maart 1888, lt. G3, Van Rees aan Sprenger van Eyk, 10 januari 1888.

Ook Brooshoof t concludeerde dat er voor iemand als Burnabij Lautier 'een zeker prikkelend genot' was gelegen 'in de gedachte, optreden als beschermer van verdrukten, de grooten aantetasten en voor de kleinen partij te trekken' (Brooshoof t 1887:1 juli).

De Multatuliaanse bevlogenheid van sommige ambtenaren en de strijd tussen 'particulier' en 'ambtenaar' bieden echter slechts voor een deel een verklaring voor het ontstaan van de Tjiomas-affaire. Dit wordt duidelijk door het conflict tussen 'particulier' en 'ambtenaar' in een breder kader te plaatsen en ook door te letten op de persoonlijkheid van de verschillende hoofdrolspelers.

Allereerst het bredere kader, waarbij vooral gewezen moet worden op het feit dat het conflict tussen 'ambtenaar' en 'particulier' tegen het einde van de negentiende eeuw steeds meer lading kreeg door de gestage modernisering van de koloniale staat. Van opzichters van koffietuinen waren de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur steeds meer echte bestuurders geworden, vertegenwoordigers van een staat die zich steeds meer met de inheemse samenleving in Indië ging bemoeien. Met andere woorden, ook als Multatuli de *Max Havelaar* nimmer had geschreven, waren de ambtenaren zich steeds meer met allerlei ontwikkelingen in de koloniale samenleving gaan bemoeien, net zoals de ambtenaren van de staten in Europa zich steeds meer met de eigen maatschappij bezighielden. De situatie waarin particuliere landeigenaren allerlei landheerlijke rechten bezaten, kwam onvermijdelijk steeds meer in conflict met de zich moderniserende koloniale staat. Tegen deze achtergrond was het onvermijdelijk dat de ambtenaren hun greep op de particuliere landerijen probeerden te versterken, zodat een conflict als dat tussen Burnabij Lautier en De Sturler wel moest ontstaan.

In de Tjiomas-affaire speelde echter nog een andere oorzaak een rol: de karakters van onder anderen Burnabij Lautier, De Sturler, Sol en Van Rees. Zo was Burnabij Lautier weliswaar een door Multatuli geïnspireerde ambtenaar, maar liet hij zich ook leiden door persoonlijke sympathieën en antipathieën. In zijn conflict met resident Van de Poel in Semarang speelden persoonlijke motieven een rol, terwijl hij in Ngawi de falende plaatselijke officier van gezondheid gewoon zijn gang liet gaan totdat hij ruzie met hem kreeg. Indien Burnabij Lautier eenmaal met iemand in onmin was geraakt, liet hij zich door weinig meer tegenhouden bij het halen van zijn gelijk en beet hij zich in de zaak vast. Hartstochtelijkheid in

combinatie met persoonlijke eerezucht maakten van hem een ambtenaar met wie conflicten beter konden worden vermeden.

Dit laatste was De Sturler echter in 1885 niet van plan. Hij voelde zich bijna even belangrijk en machtig als de gouverneur-generaal en wenste zich zeker niet door een plaatselijke assistent-resident de wet te laten voorschrijven. Gingen andere landeigenaren in het Buitenzorgse uiteindelijk akkoord met door Burnabij Lautier genomen maatregelen, De Sturler besloot meteen van de hoogste toren te blazen en over het optreden van de assistent-resident te klagen bij de gouverneur-generaal in hoogsteigen persoon. Toen deze niet onmiddellijk ingreep, werden de verzoekschriften alleen maar langer en in steeds bitterder woorden geschreven. Voor De Sturler – en met hem zijn zoon en schoonzoon – was het volstrekt onbegrijpelijk dat het gouvernement hem niet met meer egards behandelde. Er maakte zich een woede van hem en zijn familie meester die een compromis met het bestuur onmogelijk maakte.

Aan dat bestuur werd leiding gegeven door gouverneur-generaal Van Rees, die aan het einde van zijn carrière landvoogd was geworden en door velen in Nederlands-Indië werd gewantrouwd. Van Rees was een in toenemende mate eenzame figuur in Buitenzorg, die zich over zijn carrière geen zorgen meer hoefde te maken en zich weinig aantrok van hetgeen er over hem in de Indische pers werd geschreven. In de Tjiomas-affaire koos hij ervoor de feiten goed te bestuderen zodat hij zich vol overtuiging achter zijn ambtenaren kon opstellen. Hierbij speelde zich alles in directe nabijheid van de gouverneur-generaal af. Buitenzorg was een plaats waar maar een paar duizend Europeanen woonden en daarmee in feite slechts een zeer klein dorp waar iedereen elkaar kende. De Tjiomas-affaire was daardoor vanaf het begin ook een persoonlijke ruzie tussen de twee belangrijkste personen uit dit dorp, terwijl bovendien één van de zonen van De Sturler op de Algemene Secretarie werkte en de zoon van de gouverneur-generaal als aspirant-controleur een belangrijke rol aan de zijde van het gouvernement speelde. De Tjiomas-affaire was daarom niet alleen een institutioneel conflict tussen particulier en ambtenaar, maar ook een persoonlijke vete tussen Van Rees, De Sturler en Burnabij Lautier – dit verklaart waarom het conflict zich alleen maar verhardde naarmate de tijd verstreek. Hierbij moet overigens niet worden vergeten dat gouverneur-generaal Van Rees met het steunen van zijn ambtenaren in het conflict met De Sturler het gelijk aan

zijn zijde had. Op Tjiomas werd de bevolking door de in financiële problemen geraakte landheer op allerlei manieren afgeperst en gedwongen onevenredig veel voor hem te werken. Daarbij liet deze zich graag helpen door de door hem aangestelde inheemse hoofden en de door hem benoemde *tjamat*, zodat de bevolking van Tjiomas de keus had zich naar de wensen van de landheer te schikken of te vertrekken, een onzekere toekomst tegemoet. Pas na het optreden van Burnabij Lautier en zijn opvolgers verbeterde de positie van de bevolking van Tjiomas.

Waarom kwam het op Tjiomas dan in 1886 toch tot bloedvergieten? De opstand op Tjiomas is zonder enige twijfel veroorzaakt door het optreden van De Sturler, die in economisch slechte tijden de opgezetenen steeds grotere lasten oplegde, waartegen steeds meer onvrede ontstond. Duidelijk is ook dat het optreden van de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur een rol heeft gespeeld, omdat zij de positie van de landheer ondergroeven en de inwoners van Tjiomas de hoop gaven dat het mogelijk zou zijn het juk van De Sturler af te werpen.

Hiermee was de opstand op Tjiomas er één in een reeks van verschillende opstanden en opstootjes op Java. In de tweede helft van de negentiende eeuw had het handelen van Nederlandse ambtenaren namelijk steeds meer effect in de Javaanse samenleving, zodat de traditionele maatschappelijke structuur werd verstoord en de 'rustige rust' bedreigd. Tegelijkertijd werd het voor de bevolking steeds moeilijker eventuele onderdrukking te ontlopen. 'From avoidance to confrontation' heeft Michael Adas dit laatste wel eens genoemd (Adas 1992). Leidende figuren bij deze opstanden waren vaak islamitische geestelijken, die aan invloed hadden kunnen winnen doordat het optreden van Nederlandse ambtenaren het prestige van de traditionele Javaanse elite had doen afnemen.

Onlangs heeft de Amsterdamse Aziëkenner H. Schulte Nordholt zich over de Tjiomas-affaire uitgelaten. Bij het verhaal van het neerslaan van de opstand doemt volgens hem 'het beeld op van een koloniale kermis met prijschiëten op levende doelen'. De gebeurtenissen vormen verder in zijn ogen 'een zeer betekenisvol moment' in de geschiedenis van Nederlands-Indië, aangezien daarbij 'de deur van de sociëteit' zou openwaaien en wij een indruk zouden kunnen krijgen 'van een koloniale mentaliteit die verscholen ligt achter het bureaucratisch fatsoen van de archieven'. Het

kolonialisme, zo luidt de boodschap, is een onderdrukkend en vooral gewelddadig regime geweest (Schulte Nordholt 2000:10).

Dat dit een eenzijdige, karikaturale visie op de geschiedenis van het Nederlandse koloniale bestuur in het algemeen en de Tjiomas-affaire in bijzonder is, zal eenieder na bestudering van de gebeurtenissen wel duidelijk zijn. Inderdaad was het optreden van de resident van Batavia De Munnick op 20 mei 1886 nodeloos gewelddadig en inderdaad werden de inheemse bewoners van Tjiomas door De Sturler onderdrukt, overigens met de hulp van lokale inheemse hoofden die ook voordeel hadden bij de bestaande situatie. Hierbij moet echter niet worden vergeten dat ambtenaren van het Binnenlands Bestuur actief probeerden aan de onderdrukking van de inwoners van Tjiomas een einde te maken door hun bescherming te bieden en hen te wijzen op hun rechten. Ook de gouverneur-generaal probeerde de toestanden op Tjiomas ten gunste van de lokale bevolking te verbeteren door zijn ambtenaren te steunen, De Sturler te waarschuwen en uiteindelijk hem de macht over de inheemse hoofden op zijn land te ontnemen. Over het neerschieten van de opstandelingen op 20 mei 1886 was Van Rees verder woedend, getuige onder meer de vergaande maatregelen die hij nam. De verantwoordelijke assistent-resident werd onmiddellijk van zijn functie ontheven en twee van de hoofdverantwoordelijken voor het drama, De Sturler jr. en Sol, werden verbannen. De 'koloniale mentaliteit' was veel complexer dan Schulte Nordholt zijn lezers wil doen geloven. Enerzijds werd er tegen opstandelingen excessief geweld gebruikt, anderzijds probeerden koloniale ambtenaren het leven van de inheemse bevolking te beschermen en hun lot te verbeteren. Binnen de koloniale context kon er enerzijds onnodig veel geweld tegen de inheemse bevolking worden gebruikt, anderzijds werden degenen die verantwoordelijk waren voor dat geweld ook door de koloniale overheid gestraft. Van Rees en zijn ambtenaren trokken zich het lot van de inheemse bevolking wel degelijk aan en probeerden daar ook actief verbetering in te brengen. Anders was de Tjiomas-affaire er nooit geweest. Ook dat is een aspect van de 'koloniale mentaliteit'.

BIBLIOGRAFIE

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, Den Haag.
Gedrukte stukken	Archief Tweede Kamer, Gedrukte stukken 1886-1887, inv. no. 2381.
Koloniën	Archief ministerie van Koloniën 1850-1900.

Publicaties

- ADAS, MICHAEL, 1992, 'From avoidance to confrontation. Peasant protest in precolonial and colonial Southeast Asia.' In: Nicholas B. Dirks (ed.), *Colonialism and culture* (Ann Arbor: University of Michigan Press), pp. 89-126.
- BESCHERMING, 1867, 'Bescherming van den inlander tegen willekeur: dwangverhuizingen.' *De Locomotief*, 14 oktober.
- BROOSHOOFT, PIETER, 1887, 'Tjiomas-balans.' *De Locomotief*, 30 juni, 1, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21 en 22 juli, 2, 3, 4, 5, 9 en 10 augustus.
- CZERNICKI, E.L. VON, 1892, 'Geschiedenis van Tjiomas.' *De Locomotief*, 27, 28, 29 en 30 september, 6, 7, 13, 14, 18, 19, 20, 21, 27 en 28 oktober, 3 en 4 november.
- DELLEN, EMILE VAN, 1911, *De particuliere landerijen op Java*. Leiden: Van Doesburgh.
- DIEST, P. VAN, 1872, *Een reistochtje van Batavia naar Buitenzorg en omstreken*. Amsterdam: Stemler.
- EEN UIT VELEN, 1870, 'Een uit velen.' *De Locomotief*, 22 juli.
- ERGERLIJK VOORVAL, 1867, 'Een ergerlijk voorval in Oost-Java.' *De Locomotief*, 7 oktober.
- FAMILIEREGERING, 1871, 'Familieregering.' *De Locomotief*, 15 februari.
- FASSEUR, CEES, 1995, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- FASSEUR, CEES, 1997, *Indischgasten. Indische levensgeschiedenissen*. Amsterdam: De Ooievaar.
- GRISSEESCHE SCHANDAAL, 1867, 'Het Grisseesche schandaal.' *De Locomotief*, 6 november.
- KALFF, S., 1923, 'Het land Tjiomas.' *De Indische Gids* 45:36-51.
- KEMP, P.H. VAN DER, 1890, *Het reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoeek toegelicht*. Batavia: Ogilvie.
- KESTEREN, C.E. VAN, 1870, 'Misbruiken.' *De Locomotief*, 22 maart.
- MUNNICK, O.M. DE, 1912, *Mijn ambtelijk verleden (1858-1894)*. Amsterdam: De Bussy.

- NUNEN, J.P.TH. VAN, 1886, *De Tjiomas-zaak in verband met de belangen der opgezetenen van de particuliere landerijen bewesten de Tji-Manok*. Amsterdam: Kervel.
- ONLUSTEN, 1886, 'Onlusten op het land Tjiomas.' *De Indische Gids* 8:941-942.
- REGLEMENT, 1836, 'Reglement voor de partikuliere landerijen, gelegen ten westen der rivier Tjimanoeck, op Java.' *Staatsblad van Nederlandsch-Indië* 19.
- RIESZ, C.H.F., 1885, *Le bon plaisir in stede van wet en recht*. Batavia: Kolff.
- SCHIJNVERTOON, 1871, 'Schijnvertoon.' *De Locomotief*, 7 maart.
- SCHULTE NORDHOLT, HENK, 2000, *Een staat van geweld*. Rotterdam: Erasmus Universiteit. Rede.
- SEMARANGS RESIDENT, 1871, 'Semarangs resident II.' *Samarangsche Courant*, 14 april.
- SOL, E.P.C., 1887, *Land Tjiomas. Officieele waarheid toegelicht*. Leiden: Van Doesburgh.
- SOL, E.P.C., 1888, *Openbare geheimen. Indië's tegenwoordige toestand*. Leiden: Van Doesburgh.
- SOL, E.P.C., 1893, *Beroep op het Nederlandsche volk ter beëindiging van de Tjiomas-zaak*. Leiden: Van Doesburgh.
- TERMORSHUIZEN, G.P.A., 1988, *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- UULKENS, J.A., 1886, *Eene zijde der medaille. Bijdragen tot de kennis der Tjiomas-affaire, hare aanleiding en haar wezen*. Soerabaja: Donker.
- ZAAK-TJIOMAS, 1887, *De zaak-Tjiomas door den landeigenaar toegelicht*. [Z.p.]: Het Vaderland. 2 delen.